

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Завгородня Анастасія Олександрівна

УДК 347.94

**ВСТАНОВЛЕННЯ ІСТИНИ
У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права та процесу факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, професор
КРОЙТОР Володимир Андрійович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
ГАЛЯНТИЧ Микола Костянтинович,
Науково-дослідний інститут приватного права і
підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України,
заступник директора по науковій роботі;

кандидат юридичних наук, доцент
ГЕТМАНЦЕВ Олександр Валентинович,
Чернівецький національний університет ім. Ю.
Федьковича,
доцент кафедри правосуддя.

Захист відбудеться 27 лютого 2016 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.08 Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

Автореферат розісланий 26 січня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.В. Коваленко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлена необхідністю подальшого реформування судової системи України, здійснення якісного переходу на вищий рівень ефективності правосуддя, що потребує нових підходів у забезпеченні справедливого судочинства та встановлення істини у цивільному судочинстві.

Проблема встановлення істини в цивільному судочинстві наскрізь пронизує напрямок адаптації цивільного процесуального законодавства України до законодавства Європейського Союзу та забезпечення неухильного дотримання вимог Конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), зокрема, закріпленого у ст.6 права на справедливий суд, а також положень інших міжнародно-правових актів у галузі правосуддя та захисту прав людини в сфері цивільних правовідносин. Реформування цивільного судочинства обумовлює визначення ефективних засобів встановлення обставин справи, балансу між приватними та публічними засадами судочинства.

Перед наукою цивільного процесуального права постає завдання з визначення можливості та необхідності встановлення достовірних знань про обставини цивільних справ з метою ухвалення правосудних рішень. Визначення змісту та характеру істини у цивільному судочинстві істотно впливає на визначення ролі і повноважень суду у судовому пізнанні. Перехід до змагальних засад судочинства, обмеження процесуальної активності суду у встановленні обставин справи не вирішили головної мети судочинства про що свідчить аналіз судової статистики.

Актуальність зазначеної проблеми підтверджується також значною кількістю досліджень науковців, які присвячені проблемі встановлення істини, зокрема, А. Т. Боннера, С. О. Волосенко, А. Ф. Клеймана, В. В. Комарова, К. І. Комісарова, В. М. Кравчука, В. А. Кройтора, С. В. Курильова, В. Ю. Мамницького, О. В. Немировської, М. П. Омельченка, І. В. Решетникової, В. І. Тертишнікова, М. К. Треушнікова, І. Г. Фільченка, С. Я. Фурси, М. С. Шакарян, В. М. Шерстюка, М. Й. Штефана, В. В. Яркова. Роботи сучасних дослідників М. П. Омельченка «Проблеми об'єктивної істини в цивільному процесуальному праві України» (1996 р.), С. О. Волосенка «Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України» (2010 р.) лише частково висвітлюють питання сутності, характеру та процесуальних засобів встановлення істини. Внесок зазначених науковців є невід'ємною основою подальших наукових досліджень з відповідної проблематики, але спеціальних наукових досліджень з визначення характеру та змісту істини у цивільному судочинстві, процесуальних засобів, які впливають на її встановлення, не проводилось.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового

забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010-2014 років, затвердженого наказом МВС України від 29.07.2010 № 374; Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2011-2014 роки від 28.12.2010, а також тем науково дослідних і дослідно-конструкторських робіт Харківського національного університету внутрішніх справ, зареєстрованих в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації на 2014-2017 роки (№ ДР 0113U008189).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка теоретичних засад встановлення істини в цивільному судочинстві, спрямованих на удосконалення цивільного процесуального законодавства України. Для досягнення вказаної мети заплановано вирішити такі задачі:

- визначити характер, зміст, поняття істини у цивільному судочинстві;
- встановити вплив на встановлення істини основних засад та процесуальних засобів, які визначають судові пізнання і судові доказування на встановлення істини у цивільному судочинстві;
- визначити роль диспозитивних, змагальних засад та роль суду при встановленні істини;
- визначити процесуальні засоби та гарантії встановлення дійсних обставин справи у цивільному судочинстві;
- визначити процесуально-правові засоби, які впливають на встановлення істини у цивільному судочинстві, та процесуальні гарантії її встановлення;
- сформулювати рекомендації з удосконалення цивільного процесуального законодавства України, на підставі узагальнення теоретичних положень та судової практики реалізації норм, що регулюють процесуальні правовідносини щодо встановлення істини в цивільному судочинстві.

Об'єктом дослідження є цивільні процесуальні правовідносини, які виникають у зв'язку із вставленням обставин справи.

Предметом дослідження є встановлення істини у цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Основою методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема використання історично-правового методу дозволило простежити еволюцію правового регулювання порядку встановлення обставин цивільної справи та дослідити розвиток наукових поглядів щодо поняття категорії істини, процесуальних засобів та необхідності встановлення дійсних обставин справи (підрозділи 1.1-1.3). Порівняльно-правовий метод був застосований для співставлення подібних правових категорій у цивільно-процесуальному вітчизняному та зарубіжному законодавстві, пов'язаних із типом судочинства та істинністю встановлених судом фактів, а також з метою аналізу досвіду різних країн у регулюванні відповідних правовідносин задля доцільності їх імплементації у чинне законодавство України (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 3.1-3.3). Метод системного аналізу використовувався для

аналізу ознак категорії істини у праві, взаємозв'язків категорії істини та процесуальних засобів, які дозволяють вплинути на її встановлення (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1-2.3, 3.1-3.3). Метод синтезу застосовувався для створення критеріїв об'єднання ознак юридичних явищ та категорій, які впливають на встановлення істини, зокрема, факторів (підрозділи 3.1-3.3). Формально-логічний метод був використаний для виявлення норм права, застосування яких суттєвим чином може вплинути на ухвалення істинних рішень, при аргументації наукових висновків і розробки наукових рекомендацій щодо вдосконалення цивільно-процесуального законодавства України в контексті предмету дослідження (підрозділи 2.3, 3.1-3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в українській науці цивільного процесуального права дослідженням теоретичних та практичних проблем встановлення істини в цивільному судочинстві. За результатами проведеного дослідження сформульовано низку положень, висновків, пропозицій, поглядів, що мають ознаки новизни і виносяться на захист, зокрема, найважливішими з них є такі:

вперше:

- обґрунтовано положення, що до змісту істини у цивільному судочинстві включаються знання як про фактичні обставини справи, так і юридичні факти, правовідносини, в тому числі суб'єктивні права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі. Істина в умовах змагального процесу характеризується як ймовірне знання про юридично значимі обставини справи;

- узагальнено критерії, які дозволяють розмежовувати нормативно-правове закріплення принципів об'єктивної та судової істини у цивільному судочинстві. Так, для принципу судової істини є характерним: відсутність процесуальної активності суду у встановленні обставин справи; встановлення судом обставин справи на підставі доказів, на які посилались сторони; безумовне прийняття визнання стороною факту, який входить до предмету доказування; обмеження строків процесуальних дій сторін на подання доказів; безумовне прийняття судом преюдиціальних фактів. Зазначені положення є характерними для чинного законодавства, що дозволило підтвердити висновок про нормативно-правове закріплення засад судової істини;

- проведено систематизацію процесуально-правових засобів, які впливають на встановлення істини у цивільному судочинстві, до яких віднесено: застосування правових презумпцій та правових фікцій; тривалість процесуальних строків вирішення справи, в першу чергу, судом першої інстанції та апеляційним судом; процесуальні засоби, які обумовлені реалізацією змагальних та диспозитивних засад; судовий розсуд; допустимість засобів доказування; заочний розгляд справи; юридична

кваліфікація судом встановлених фактів. Наявність зазначених факторів проявляється в ухваленні рішення на підставі фактів, встановлених із високим ступенем ймовірності чи достовірності;

- обґрунтовано положення, відповідно до якого визнання факту особою, яка бере участь у справі, має дуалістичну природу. Так, визнання факту оцінюється за правилами судового доказування у сукупності з іншими доказами та є актом розпорядження фактичними матеріалами справи та є проявом змагальних засад. Відповідність такого визнання дійсності, якщо воно не суперечить іншим доказам, судом не перевіряється, у чому і проявляються основні ознаки диспозитивних засад, що не сприяє встановленню дійсних обставин справи;

удосконалено:

- тезу, що відмова від принципу об'єктивної істини в цивільному судочинстві відповідає завданням, що стоять перед судами при відправленні правосуддя, побудованого на засадах змагальності;

- визначення принципу судової істини як нормативно закріпленої засади цивільного процесуального права, відповідно до якої обставини справи підлягають дослідженню та оцінці судом у межах наданих особами, які беруть участь у справі, доказів;

- положення, що ґрунтуючись на засадах судової істини та відповідно до якого обґрунтованість рішення суду не завжди означає встановлення достовірних знань про обставини справи, що не обумовлює його незаконність. При застосуванні правових презумпцій та фікцій рішення суду набуває презюмованого характеру та вважається таким за умови правильного застосування судом норм матеріального та процесуального права. На цій підставі розвинуто наукове положення про презумпцію істинності рішення суду;

- визначення місця процесуальної активності суду в системі процесуальних засобів встановлення істини як процесуальної функції, обумовленої виконанням завдань цивільного судочинства, яка включає судове керівництво, як один з його елементів. Тому групу даних повноважень, як і саму процесуальну активність, не можна визначати як принцип цивільного судочинства. Розширення меж процесуальної активності суду зі встановлення обставин справи як реалізації публічно-правового інтересу у відправленні правосуддя необхідно здійснити з урахуванням принципів, які визначають судові пізнання;

- положення про взаємозв'язок обґрунтованості та вмотивованості рішення суду. Вмотивованість рішення суду є зовнішнім проявом його обґрунтованості, разом із тим, не завжди може свідчити про встановлення

судом достовірних знань про обставини, які мають значення для справи. На цій підставі розвинуто положення про вимогу об'єктивності рішення суду, під яким необхідно розуміти відповідність встановлених обставин справи дійсності;

- положення, про фікцію обґрунтованості рішення суду при неприйнятті апеляційним судом додаткових доказів, які можуть вплинути на рішення суду, якщо рішення залишено без змін;

дістали подальшого розвитку:

- положення, відповідно до якого для досягнення мети судочинства та виконання його завдань судове пізнання обставин справи повинно призводити до повного і правильного знання про факти, що мають значення для вирішення справи. Істину в суді можливо встановити при збалансованому поєднанні змагальних засад та процесуальної активності суду у цивільному судочинстві, у зв'язку із чим слідчі та змагальні засади судочинства немає підстав розглядати як взаємно виключні форми судового процесу;

- положення, відповідно до якого істина є метою судового пізнання, у зв'язку із чим заперечується загальноприйнята в науці думка про істину, як мету цивільного судочинства. Встановлення істини є одним з елементів системи процесуальних засобів досягнення мети судочинства. Враховуючи предмет судового пізнання розвинуто наукове положення, що оскільки судом підлягають встановленню не фактичні, а юридичні відносини, то пізнання факту не є достатнім для того, щоб стверджувати про досягнення мети судового пізнання;

- положення про процесуальні гарантії встановлення істини у цивільному судочинстві: процесуальна активність суду у встановленні обставин справи, засади змагальності та диспозитивності, інститут відводу судді та інших учасників процесу, перегляд рішень суду. Забезпечення відповідних гарантій повинно бути визначальним при реформуванні законодавства та у правозастосуванні;

- положення щодо значення допустимості засобів доказування при встановленні істини: з одного боку, в забезпеченні достовірності при використанні найбільш оптимальних засобів доказування, а з іншого — у створенні у зв'язку із цим перешкод для повного і всебічного встановлення обставин справи при визнанні їх недопустимими;

- положення, відповідно до якого судове пізнання, при якому використовується правова презумпція, що є за своєю сутністю наслідком неповної індукції, характеризується ймовірністю суджень про встановлені судом факти. Разом із тим, презумпції не суперечать справедливому

судочинству за умови дотримання визначеному Європейським судом з прав людини правилу «поза розумних сумнівів».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, зроблені в дисертаційному дослідженні, можуть бути використані у:

- науково-дослідній роботі – для подальших наукових досліджень проблемних питань встановлення істини у цивільному судочинстві;
- правотворчості – при внесенні змін у Цивільний процесуальний кодекс України та інші нормативно-правові акти у відповідній сфері;
- правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності процедури розгляду справ судами;
- навчальному процесі – під час підготовки відповідних розділів підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій, у ході викладання навчальних дисциплін «Цивільний процес», а також у науково-дослідній роботі аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація підготовлена на кафедрі цивільного права та процесу факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, де проведено її рецензування і обговорення. Основні результати дослідження апробовані на науково-практичних конференціях: «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Харків, 25 травня 2013 р.); «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Донецьк, 20-21 липня 2013 р.); «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави» (м. Запоріжжя, 3-4 жовтня 2014 р.).

Публікації. Основні результати дисертації відображено в чотирьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України, та однієї статті – у зарубіжному науковому виданні, а також у трьох тезах доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (301 позиція). Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок з них основного тексту – 184 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, її зв'язок із науковими програмами, планами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, окреслено наукову новизну, практичне значення результатів, наведено дані про їх апробацію та публікації.

Розділ 1 «Загальна характеристика категорії істини у цивільному судочинстві» складається з трьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Становлення процесуальної доктрини істини в цивільному процесуальному праві»* на підставі аналізу доктрини та законодавства XIX–XX століть визначено, що на різних етапах розвитку процесуальної науки розрізняли матеріальну правду, юридичну, судову, формальну, законну чи об'єктивну істину. Аналіз розглянутих категорій

дозволив оцінити запропоновані в даний час концепції, які покладені в основу судової реформи.

Визначено, що доктрина правди (істини) у цивільному судочинстві XIX століття базувалась на виявленні сутності цивільного процесу та засад цивільного судочинства, зміст яких впливав на характер істини: засад змагальності, диспозитивності, ініціативи суду. Дослідники визнавали можливість встановлення матеріальної правди, але підкреслювалася практична її недосяжність, у зв'язку із чим втручання суду визнавали необхідним для встановлення матеріальної істини. Переорієнтування цивільного судочинства у радянський період зі змагальних засад у бік активності суду характеризувалось дією принципу об'єктивної істини (ст. 15 ЦПК УРСР 1963 року).

Розвинуто наукове положення, відповідно до якого зміст юридичної категорії істини залежить від типу судочинства: змагального чи слідчого. Змагальні засади судочинства впливають на складність досягнення істини, оскільки суд не наділений активними повноваженнями зі встановлення обставин справи.

У підрозділі 1.2 «Істина в судочинстві та встановлення і юридична оцінка судом обставин цивільних справ» проаналізовано порядок встановлення та оцінки судом обставин справи. Для досягнення мети судочинства судові пізнання обставин правового спору повинно призводити до повного і правильного знання про факти, які мають значення для справи. Зважаючи на сутність судової діяльності як правозастосовної, суд, розглядаючи конкретну справу, не може обмежитися встановленням лише фактів, а повинен дати їм правову оцінку, що супроводжує будь-яку стадію доказування. Суд, відповідно до закону, повинен встановлювати лише обставини, яким законом надається значення юридичних фактів

На цій підставі обґрунтовано висновок, що встановлення істини в судочинстві є невід'ємним від юридичної оцінки судом встановлених обставин справи. Юридична кваліфікація встановлених фактів та правовідносин між сторонами є однією з умов ухвалення рішення, яке буде характеризуватися обґрунтованістю та законністю.

Чинне законодавство не зобов'язує суд вчиняти процесуальні дії, направлені на встановлення обставин справи, а за умови дотримання процесуальної форми та надання сторонами належних та допустимих доказів їх оцінити та ухвалити рішення. За таких умов характер істини у сучасному цивільному судочинстві повинен визначатись у взаємозв'язку із такими категоріями як вірогідність та ймовірність.

Таким чином, проблеми об'єктивної істини в судочинстві з позиції розгляду її як явища, що відноситься до категорії «правовий принцип», не може сприйматися позитивно. Відмова від принципу об'єктивної істини в цивільному судочинстві відповідає цілям і завданням сучасного цивільного процесу. Істина може розглядатись виключно як мета судового пізнання та є одним із елементів системи процесуальних засобів досягнення мети цивільного судочинства.

У підрозділі 1.3 «Зміст і характер істини, що встановлюється в цивільному судочинстві» визначено поняття, зміст та правова природа категорії істини. Розвинуто положення, що судом підлягають встановленню не фактичні, а юридичні відносини, а пізнання самого факту не є достатнім для того, щоб стверджувати про досягнення мети судового пізнання як правозастосовної діяльності. При вирішенні завдання з визначення змісту істини у цивільному судочинстві слід виокремлювати поняття фактів, як встановлених судом обставин справи, та юридичних фактів, і визначення сутності та характеру правовідносин сторін, що є похідним від встановлення обставин справи.

Виходячи з того, що суб'єктивні матеріальні права та обов'язки, є об'єктивно існуючими, вони можуть бути і повинні бути об'єктом пізнання. Оцінка обставин справи з точки зору їх правового значення є лише способом встановлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків сторін. Таке пізнання здійснюється судом також шляхом встановлення норми права, що зв'язує із цими фактами настання певних наслідків. Правова оцінка судом фактів та відносин між сторонами є однією з умов ухвалення рішення, яке буде характеризуватися обґрунтованістю та законністю, але не обов'язково буде істинним.

На цій підставі автором визначено, що в умовах змагального процесу під істиною слід визнати знання про обставини справи, отримані при дотриманні всіх вимог процесуальної форми, у зв'язку з чим прийняте за дійсне знання. До змісту істини в судовому пізнанні слід віднести знання і про фактичні обставини справи, юридичні факти, і знання про існуючі правовідносини, права й обов'язки сторін.

Розділ 2 «Встановлення істини в умовах реалізації основних засад, які визначають судові пізнання у цивільному судочинстві» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Роль змагальних та диспозитивних засад цивільного процесу при встановленні істини» проаналізовані процесуальні засоби приватноправової природи, які впливають на встановлення обставин справи у цивільному процесі. Розширення на сучасному етапі процесуальних можливостей осіб, які беруть участь у справі, впливати на рух справи призвели до одночасного звуження процесуальних можливостей суду у доказуванні.

Складності на шляху встановлення істини у цивільному судочинстві можливо подолати за умови підвищення рівня процесуальної активності суду над розпорядчими діями сторін та доказовою діяльністю, що не є характерним для класичної змагальності, але сприятиме забезпеченню у правозастосуванні розумного балансу приватних і публічних інтересів. Оскільки приватноправові засади мають вади на шляху встановлення істини, основні тенденції в розвитку сучасного цивільного процесу континентальної системи права полягають у двосторонньому зближенні двох типів судочинства, що полягає у оптимальному співвідношенні

активності сторін та суду (принцип змішаної змагальності), розділенні відповідальності за розвиток процесу між сторонами та судом.

Доведено, що судове визнання в рамках принципу змагальності не є доказом, а одним із правил, яке регулює обов'язок доказування між сторонами. Висновки суду у справі, в якій вчинено визнання, характеризуються ймовірністю, оскільки змістом визнання не завжди є факти, що відповідають дійсності. Сутність цих процесуальних дій не можна розглядати однозначно та слід визнати їх змішану правову природу змагального та диспозитивного характеру.

У підрозділі 2.2 *«Роль процесуальної активності та розсуду суду при встановленні істини»* проаналізовано процесуальні можливості суду зі встановлення обставин цивільної справи. Доведено, що обґрунтувати ступінь процесуальної активності суду в діяльності, яка спрямована на встановлення істини, можна тільки в рамках принципів, які найбільшою мірою визначають судові пізнання. Становлення справедливого судочинства вимагає для вирішення спору більше формальностей, у зв'язку з чим фактично складаються і законодавчо закріплюються незначні можливості здійснення розсуду суду.

Визначено, що побудова цивільного процесу на засадах встановлення об'єктивної або судової істини залежить від наявності та ступеню процесуальної активності суду, які визначають обов'язок та можливість суду з'ясувати істину у справі. Межі процесуальної активності суду обумовлені необхідністю встановлення дійсних обставин справи, тому для досягнення мети встановлення істини суд повинен користуватися свободою дослідження всіх обставин справи.

Розвинуті наукові положення, що функція процесуальної активності суду, яка обумовлена виконанням завдань цивільного судочинства, включає судові керівництво, як один з його елементів, тому групу даних повноважень не можна визнавати принципом цивільного судочинства. Доведена необхідність розширення меж процесуальної активності суду, в реалізацію якої суду можуть бути надані права пропонувати сторонам надати додаткові докази, перевіряти за власною ініціативою відповідність обставинам справи фактів, визнаних сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі.

У підрозділі 2.3 *«Встановлення істини та законність у цілому судочинстві»* проаналізовано вплив цивільної процесуальної форми на правильність висновків суду про спірні правовідносини. Правильність висновків суду про правовідносини знаходиться в прямій залежності від правильного визначення кола фактів, з якими законом пов'язується виникнення цих правовідносин.

Аналіз змісту вимог, які пред'являються до рішення суду, дозволив розвинути наукове положення про вимогу його об'єктивності, як незалежності його від суб'єктивних факторів і відповідності дійсним обставинам справи, яка відрізняється від обґрунтованості та вмотивованості рішення. Вмотивованість – це характеристика судового рішення як процесуального

документа, що відображає доводи, які зумовили висновок суду та є зовнішнім проявом його обґрунтованості. Втім обґрунтованість та вмотивованість не завжди може свідчити про встановлення судом істини, а лише про відповідність встановлених обставин нормам права, які регулюють спірні правовідносини.

Дотримання вимог законності у цивільному судочинстві включає дотримання процесуальних вимог до змісту судового рішення, у чому полягає зв'язок обґрунтованості та законності із вмотивованістю судового рішення. Логічне і послідовне рішення суду по суті може бути скасоване як незаконне, якщо ухвалено з порушенням встановленої законом форми. Доведена відсутність прямої взаємообумовленості законності та встановлення істини у справі.

Визначено, що при невиконанні стороною обов'язку доказування існує лише презумпція істинності рішення, ухваленого на підставі дослідження наявних у справі доказів. В умовах змагального процесу встановлення істини цивільним процесуальним законодавством не вимагається, у зв'язку із чим розвинуті положення про необхідність відповідності встановлених судом обставин справи нормам права, які регулюють спірні правовідносини.

Розділ 3 «Процесуальні засоби встановлення істини у цивільному судочинстві» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Процесуально-правові фактори, які впливають на встановлення істини»* проаналізовані процесуальні засоби, які впливають на встановлення дійсних обставин справи, у зв'язку із чим окремо приділено увагу відповідним процесуальним гарантіям достовірності встановлення судом обставин справи.

Процесуальними засобами, які негативним чином можуть вплинути на об'єктивність висновків суду та свідчать про ймовірність висновків про правовідносини, є ті, що обумовлені дією змагальних та диспозитивних засад, судовий розсуд, допустимість засобів доказування, заочний розгляд справи, правові презумпції та правові фікції. Доведено, що юридична кваліфікація судом встановлених фактів впливає на встановлення дійсних обставин справи: в залежності від діючого на момент вирішення справи законодавства надається різне юридичне значення одним і тим же обставинам. Отже застосування норм права іноді не сприяє ухваленню рішення на підставі дійсних обставин справи, не позбавляючи його при цьому вимог законності.

Розвинуте положення, що преюдиція є наслідком застосування презумпції істинності судового рішення, яке набрало законної сили. Суд, розглядаючи справу з урахуванням преюдиції, виходить з того, що рішення, яке підтверджує преюдиціальний факт, не буде скасовано.

Правило допустимості доказів характеризується тим, що засоби доказування, які надаються до суду, мають великий ступінь достовірності. Заборона використання доказів, отриманих з порушенням закону, перешкоджає в окремих випадках досягненню істини, а правило про

можливості встановлення істини через дотримання правил про докази і доказування, негативно впливає на істинність рішення.

У підрозділі 3.2 «Вплив юридичних презумпцій та фікцій на встановлення істини» проаналізовано правову природу та сутність відповідних правових явищ та їх дію у механізмі встановлення істини. Аналізується загальноприйнята у науці позиція, що у переважній більшості випадків результат пізнання, досягнутий з використанням презумпцій, має істинний характер, як заснований на знаннях про закономірності та сутність дій та явищ. Визначено, що оскільки презумпції засновані на неповній індукції, більш правильним буде виходити з високого ступеня ймовірності фактів, які презюмуються.

Значення презумпцій у правозастосовній діяльності та дотриманні європейських стандартів судочинства у процесі імплементації положень міжнародних договорів підвищується. Отже судовий процес допускає використання правових категорій, які містять елементи розсуду, вдаючись до критерію «за відсутності розумних підстав для сумніву», що обумовлює необхідність підсилення активності суду: нездійснення особами, які беруть участь у справі, обов'язку доказування або наявність будь-якої презумпції не може звільняти суд від обов'язку перевірки істинності факту, якщо є сумніви, що припущення про його наявність не відповідає дійсності.

Визначено, що застосування правових фікцій завжди призводить до ймовірного знання про факти, що мають значення для розгляду та вирішення цивільних справ. А отже істинність фактів, встановлених судом на підставі застосування юридичних презумпцій та фікцій, лише припускається, у зв'язку із чим розвинуто наукове положення про наявність презумпції істинності рішення суду.

У підрозділі 3.3 «Перегляд судових рішень в системі процесуальних засобів встановлення істини у цивільному судочинстві» проаналізовані норми права, що визначають провадження з перегляду судових рішень у цивільному судочинстві. Визначено, що саме перегляд справи в апеляційному порядку дозволяє в повній мірі використати процесуальні засоби, направлені на встановлення істини. Аналіз повної та неповної апеляції дозволив дійти висновку, що неповна апеляція дисциплінує скаржників і позбавляє їх можливості навмисно не подавати докази через застосування процесуального наслідку з вирішення справи на підставі наявних доказів.

Аналіз меж апеляційного перегляду дозволив визначити додаткові гарантії встановлення істини: обов'язок суду апеляційної інстанції перевірити справу в повному обсязі, якщо є очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження. Втім, якщо апеляційним судом буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, то відповідне порушення залишається поза увагою. Хоча підхід значною мірою знижує гарантії встановлення істини в

цивільному процесі, дані нормативні правила підтверджують характер судової істини, яка встановлюється судом.

Не зважаючи на те, що суд касаційної інстанції не перевіряє докази, визначено, що обґрунтованість судових рішень впливає безпосередньо з вимог ст.ст. 335, 338–341 ЦПК України. Суд касаційної інстанції має специфічні процесуальні засоби усунення судових помилок, пов'язаних із необґрунтованістю судового рішення: передача справи до суду, який ухвалив скасоване рішення. Підтримана позиція, що істотні для справи обставини як нововиявлені суттєво впливають на обґрунтованість рішення суду, яке підлягає перегляду, оскільки даними обставинами є факти предмета доказування у справі.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та вирішення наукового завдання, що полягає у розробці наукових положень, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на удосконалення нормативно-правового регулювання порядку встановлення істини у цивільному судочинстві. У висновках сформульовано найважливіші теоретичні та практичні результати, а саме:

1. Відповідно до чинного законодавства України цивільна процесуальна форма, пов'язана із захистом приватного інтересу, характеризується змагальними засадами, а порядок встановлення істини заснований на ініціативі сторін. Закріплення в сучасному цивільному процесуальному законодавстві обмежень повноважень суду зі встановлення обставин справи як реалізації процесуальної функції процесуальної активності свідчить про відсутність нормативного закріплення принципу об'єктивної істини. Відмова від принципу об'єктивної істини в цивільному судочинстві відповідає цілям і завданням, які поставлені перед судами при відправленні правосуддя, побудованого на засадах змагальності.

2. Принципом цивільного процесуального права є принцип судової істини як нормативно закріплена засада, відповідно до якої обставини справи підлягають дослідженню та оцінці судом у межах наданих сторонами доказів. Змагальний тип судочинства має подвійне значення для встановлення істини: з одного боку, сприяє її встановленню, а з іншого боку створює певні перешкоди для цього. Способом мінімізації недоліків принципу змагальності має бути розширення меж процесуальної активності суду щодо встановлення обставин справи.

3. Істину в суді можна встановити при збалансованому поєднанні процесуальної активності суду та змагальних засад судочинства. Процесуальна активність суду полягає у здійсненні відповідних процесуальних дій уповноваженою державою особою як сторони процесуальних правовідносин, направлених на виконання завдань

судочинства. Розширення меж процесуальної активності суду зі встановлення обставин справи як реалізації публічно-правового інтересу у відправленні правосуддя необхідно здійснити з урахуванням мети судового пізнання в рамках принципів, які найбільшою мірою обумовлюють сутність судового пізнання та розподіляють ролі суду та осіб, які беруть участь у справі, у судовому доказуванні: принципів диспозитивності, змагальності та судової істини.

4. Істина у цивільному судочинстві є метою судового пізнання, процесуальним засобом обґрунтованості рішення суду, яким визначається встановлення судом обставин справи. Істина в умовах змагального процесу характеризується як ймовірне знання про юридично значимі обставини, отримані при дотриманні вимог процесуальної форми, у зв'язку з чим прийняті за дійсні, проте не обов'язково відповідають дійсності. На цій підставі обґрунтованість рішення суду не завжди означає встановлення достовірних обставин справи, а лише повноту і всебічність з'ясування обставин, на які посилаються сторони як на підставу своїх вимог і заперечень, що не обумовлює його незаконність. Виходячи з цього можна стверджувати про нормативно-правове закріплення непрямої спростовної презумпції істинності рішення суду.

5. До процесуально-правових факторів, які впливають на встановлення істини у цивільному судочинстві віднесено: застосування правових презумпцій та правових фікцій; тривалість процесуальних строків (у першу чергу, встановлені для надання доказів, вирішення справи судом першої інстанції та апеляційним судом); процесуальні засоби, які обумовлені реалізацією змагальних та диспозитивних засад судочинства, в тому числі розпорядчі дії сторін; безспірні факти; судовий розсуд; допустимість засобів доказування; заочний розгляд справи. Юридична кваліфікація судом встановлених фактів впливає на встановлення дійсних обставин справи таким чином, що законом можна надавати різне юридичне значення одним і тим же обставинам, в залежності від діючого на момент вирішення справи законодавства.

6. Виконання завдань цивільного судочинства обумовлюють наявність правових гарантій встановлення істини, до яких віднесено: реалізацію процесуальної активності суду у встановленні обставин справи, засади змагальності, диспозитивності, інститут відводу, перегляд рішень в апеляційному, касаційному порядку, перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами.

7. З метою підвищення ефективності цивільного судочинства та попередження судових помилок та порушення законодавства на основі

врахування ролі процесуально-правових факторів, які можуть вплинути на встановлення істини у цивільному судочинстві, запропоновано такі зміни до ЦПК України:

Частину 2 статті 60 ЦПК України викласти в такій редакції: «2. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази».

Частину 1 статті 61 ЦПК України викласти в такій редакції: «1. Обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, не підлягають доказуванню. Якщо визнання обставин суперечить закону або порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, відповідні обставини підлягають доказуванню у загальному порядку».

Статтю 129 ЦПК України викласти в такій редакції: «1. Попереднє судове засідання повинно бути призначено і проведено протягом одного місяця з дня відкриття провадження у справі».

Частину 1 статті 157 ЦПК України викласти в наступній редакції: «1. Суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше трьох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів □ одного місяця».

Частину 2 статті 303 ЦПК України викласти в такій редакції: «Апеляційний суд досліджує докази, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, а також нові докази».

Частину 1 статті 303-1 ЦПК України викласти в такій редакції: «Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом трьох місяців з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції протягом місяця з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Завгородня А. О. Характер істини, що підлягає встановленню в порядку цивільного судочинства / А. О. Завгородня // Підприємництво, господарство і право. – 2013/1. – № 6. – С. 120–124.

2. Завгородня А. О. Визначення деяких процесуальних факторів, що впливають на встановлення істини у цивільному процесі / А. О. Завгородня // Підприємництво, господарство і право. – 2013/2. – № 12. – С. 7–10.

3. Завгородня А. О. Правові презумпції й їх вплив на встановлення істини у цивільному судочинстві / А. О. Завгородня // Підприємництво, господарство і право. – 2014/1. – № 5. – С. 54–58.

4. Завгородня А. О. Роль процесуальної активності та розсуду суду при встановленні істини у цивільному судочинстві / А. О. Завгородня // Підприємництво, господарство і право. – 2014/2. – № 11. – С. 13–17.

5. Завгородняя А.А. Влияние процессуальных институтов на установление истины в гражданском процессе / А. А. Завгородняя // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2013. – № 8(39). – 158-165.

6. Завгородня А. О. Процесуальні засади встановлення істини у цивільному судочинстві / А. О. Завгородня // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяченій пам'яті професора О.А. Пушкіна (Харків, 25 трав. 2013 р.). – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ; Золотая миля, 2013. – С. 600-604.

7. Завгородня А. О. Процесуальна активність суду в системі процесуальних засобів встановлення істини / А. О. Завгородня // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяченій пам'яті професора О.А. Пушкіна (Харків, 7 черв. 2014 р.). – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014 р.

8. Завгородня А. О. Вплив правових презумпцій на встановлення істини в контексті європейських стандартів судочинства / А. О. Завгородня // Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 3-4 жовт. 2014 р.). / за заг. ред. Т.О. Коломоець. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – С.75-77.

АНОТАЦІЯ

Завгородня А. О. Встановлення істини у цивільному судочинстві. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2016.

Дисертацію присвячено дослідженню правового регулювання та процесуального порядку встановлення істини у цивільному судочинстві. Проаналізовано і узагальнено основні підходи до розуміння поняття та змісту істини в рамках змагального процесу. Систематизовані процесуальні засоби, які визначають можливість встановлення істини, серед яких основне місце посідають ті, що мають змагальну та диспозитивну правову природу. Визначена необхідність розширення меж процесуальної активності суду. Проаналізовані основні фактори, які впливають на встановлення істини, проведена їх класифікація. Сформульовано низку концептуальних теоретичних висновків і практичних рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства що регулює порядок встановлення обставин справи.

Ключові слова: судова істина, доказування, судове пізнання, дійсні обставини справи, законність та обґрунтованість рішення.

АННОТАЦИЯ

Завгородняя А. А. Установление истины в гражданском процессе. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2016.

Диссертация посвящена исследованию правового регулирования и процессуального порядка установления истины в гражданском судопроизводстве. Проанализированы и обобщены основные подходы к определению понятия и содержания истины в рамках состязательного процесса. Определены критерии, которые позволяют разграничивать нормативно-правовое закрепление принципов объективной и судебной истины в гражданском судопроизводстве. Отказ от принципа объективной истины в гражданском судопроизводстве соответствует целям и задачам, которые поставлены перед судами при отправлении правосудия, построенного на принципе состязательности. Действующее законодательство характеризуется закреплением принципа судебной истины, при котором обстоятельства дела подлежат исследованию и оценке судом в пределах предоставленных сторонами и другими лицами, участвующими в деле, доказательств.

Проанализированы процессуальные средства, которые определяют порядок установления истины. Установление обстоятельств гражданского дела действующее законодательство ставит в зависимость от реализации прав лицами, которые участвуют в деле. Содержание юридической категории истины в гражданском судопроизводстве зависит от характера действия принципа состязательности. Состязательный характер судопроизводства характеризуются такой отрицательной чертой, как невозможность или сложность достижения истины, поскольку суд не наделен активными полномочиями по установлению обстоятельств дела. Проанализированы требования к судебному решению и сформулирован вывод о том, что обоснованность решения суда не всегда означает установление достоверных обстоятельств дела, а лишь полноту и всесторонность выяснения обстоятельств, на которые ссылаются стороны. Основываясь на принципе судебной истины, дополнительно обоснована научная позиция, в соответствии с которой в ряде случаев, когда сторона не выполняет обязанности доказывания, истина не всегда достижима, а истинность принятого решения предполагается при условии соблюдения предусмотренных законом правил доказывания.

В диссертации проведен анализ основных факторов, которые влияют на установление истины. Сформулировано значение допустимости средств доказывания при установлении истины в гражданском судопроизводстве. Сформулирован ряд теоретических выводов и практических рекомендаций по совершенствованию действующего законодательства, регулирующего порядок установления обстоятельств дела в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: судебная истина, доказывание, судебное познание, действительные обстоятельства дела, законность и обоснованность решения.

SUMMARY

Zavgorodnia A.O. The establishment of the truth in a civil proceeding. – On the manuscript.

Thesis for a candidate's degree by specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure, family law, private international law. – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2016.

Dissertation is devoted to investigation of legal regulation and the procedural order to establish the truth in civil proceedings. We analyzed and summarized the main approaches to the understanding of the concept and the content of truth in an adversarial process. Systematized procedural means, which determine the possibility of establishing the truth, of which the principal place is occupied by those that are competitive and discretionary legal nature. The necessity of expanding the boundaries of the procedural activity of the Court considered the main factors that influence the emergence of the truth, and their classification.

Formulated a theoretical conclusions and practical recommendations for improving the current legislation governing the procedure for establishing the circumstances of the case.

Keywords: judicial truth, evidence, legal knowledge, the actual circumstances of the case, validity of the decision.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент О. Л. Зайцев

Підписано до друку 22.01.2016. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60х90/16. Умов. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.